Stamler Ábel

A HIT BÉKÉJE: ÚJABB CUSANUS-KÖTETEK MAGYARUL

A magyar könyvkiadás – egy-két kivételtől eltekintve – nehéz helyzetében szinte megmagyarázhatatlan, hogy egy több mint ötszáz éves mű iránt olyan nagy érdeklődés mutatkozzék, hogy másfél év alatt három magyar fordítása is napvilágot lásson.[1] Aligha mondhatnánk ezt szokványosnak. Mindenekelőtt öröm tölthet el bennünket, hogy három ember, egyúttal három kiadó is vállalkozott Nicolaus Cusanus bíboros *De pace fidei* (A hit békéje) című művének fordítására és kiadására.[2] A fordítók és a kiadók úgy ítélték meg, hogy alapvető, sok szempontból fontos szövegről van szó, amelynek ismerete – úgy tűnik – korunkban is nélkülözhetetlen.[3]

Cusanus műve 1453-ban, Konstantinápoly elestét követően, a keresztény Európa szempontjából vészterhes időben keletkezett. Menynyei látomás jelenik meg előttünk, amelyben egyik oldalon az Ige, Szent Péter és Szent Pál, a másik oldalon a népek legkiválóbbjai[4] (összesen 17 személy) folytatnak párbeszédet Istenről, trinitológiai, krisztológiai, szentségtani kérdésekről s nem utolsósorban a vallások különbözőségének miértjéről és hogyanjáról, valamint az elérendő békéről. Alapvetően szellemi, intellektuális látomásról van szó, amelynek megértése nem nélkülözheti az olvasó aktív intellektuális hozzájárulását, sokszor megfeszített figyelmét. A pontosabb történeti környezet felvázolásához Bakos Gergely OSB bevezetéséhez/utószavához,[5] a teológiatörténeti előzményekért pedig André Conrad és Jean Borella tanulmányához[6] irányítom az olvasót.[7]

A KIADÁSOKRÓL

A fordítások minőségét nem tisztem megítélni, ugyanakkor Bakos Gergely fordítását idézem. Németh Bálint és Dévény István fordítása jegyzetapparátus nélkül jelent meg, noha az előbbi kiadás elé a fent említett tanulmány került előszó gyanánt, amelyre még visszatérek. Meggyőződésem, hogy Bakos atyának igaza van abban, hogy jegyzetek nélkül ez a szöveg aligha érthető meg tökéletesen, sőt, még jegyzetekkel[8] is több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol, amit jól példáz a vallásközi párbeszéd (békéről még szó sincs!) mai napig megoldatlan kérdésköre. Felvethető természetesen, hogy az egyes fordítók, kiadók mennyiben irányítják a megjelenő szöveg további életét, befogadását. Jegyzetek, mankók nélkül a szöveg szükségszerűen az olvasó meglévő ismereteibe ágyazódik, sok esetben (legyen szó akár kitűnő fordításról, így például Németh Bálintéról) kevéssé lesz felmérhető Cusanus eredeti szándéka. A jegyzetapparátus meglétével pedig

„(…) az Evangélium soha ne vettessék egy új földbe úgy, hogy bármit is eltöröljön, vagy kiirtson mindazon dolgokból, amelyeket e föld népe birtokol, s amelyek eredendően jók, igazak s szépek.” (XII. Piusz)

a szöveg túlzott helyhez és időhöz kötöttségének problémája vetődik fel; erre azonban – áttételesen – Bakos is utal utószavában: *„Cusanus művét alkalmasint akkor olvassuk megfelelő módon, ha gondosan (újra)olvassuk szövegét, miközben ugyanilyen gondossággal (újra)olvassuk valóságunkat – mely egyúttal a vallások világának folyamatos (újra)olvasását jelenti."*[9]

A *DE PACE FIDEI* MAI KONTEXTUSA

A történeti áttekintésnél is nehezebb feladatra vállalkozik, aki megpróbálja áttekinteni a vallásközi párbeszéd, illetve a kereszténység és a világvallások kapcsolatának akár elmúlt száz évét. Számos megközelítési mód adódik attól függően, hogy „objektíve", vallástudományi, vallásfenomenológiai szempontból,[10] a szekuláris liberalizmus szempontjából, a perennializmusnak nevezett irányzat szempontjából,[11] vagy az egyes vallások, jelen esetben a katolicizmus szempontjából közelítünk-e Cusanus művéhez.

„Természetesen nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy itt részben az inkulturációról van szó."

Az alábbiakban a katolicizmus valamint a perennializmus keretében próbálom meg elhelyezni a művet. Katolikus szempontból három álláspontot szoktak említeni, ami a Katolikus Egyház és más vallások viszonyát illeti;[12] tekintsük át tehát nagy vonalakban az egyes – katolikus teológusok körében létező – álláspontokat. Exkluzivizmusnak azt a teológiai nézetet nevezzük, amely szerint egyedül a katolicizmus az igaz vallás, egyedül birtokolja az igazság teljességét, az Egyház az üdvösség egyedüli közvetítője, s ebből az üdvből valamennyi más vallás követője ki van zárva. Az inkluzivizmus szerint – noha a Katolikus Egyház az egyedüli és tulajdonképpeni közvetítő – időlegesen más vallások is lehetnek az üdvösség közvetítői, amennyiben valamilyen formában megtalálható bennük valami a katolicizmus által a maga teljességében birtokolt üdvösségre irányuló eszközökből. Az inkluzivizmus mérsékelt formájára szép példa XII. Piusz pápa *Evangelii præcones* kezdetű, katolikus missziókról szóló enciklikájának itt következő részlete: *„Az Egyház a kezdetektől egészen korunkig mindig is e bölcs gyakorlatot követte: az Evangélium soha ne vettessék egy új földbe úgy, hogy bármit is eltöröljön, vagy kiirtson mindazon dolgokból, amelyeket e föld népe birtokol, s amelyek eredendően jók, igazak s szépek. Mivel az Egyház, midőn a kultúra magasabb fokára és jobb életre hívja a népeket – a keresztény vallás inspirációja nyomán –, nem úgy jár el, mint aki meggondolatlanul kivág, gyökerestül kitép egy virágzó erdőt. Nem, ő, jó oltóágat olt az elvadult törzsbe, hogy ezáltal az még ízletesebb gyümölcsöt teremjen. Habár Ádám bukásának következményeként az emberi természetet megrontotta az eredendő bűn, mégis, van benne valami, ami természete szerint keresztény; és ez, ha az isteni fény megvilágítja és az isteni kegyelem táplálja, végül valóságos és természetfeletti erénnyé válhat. Ez az oka annak, hogy a Katolikus Egyház soha nem vetette meg, s nem utasította el teljesen a pogány tanításokat, ehelyett – megszabadítva őket a hibáktól és szennyeződésektől – tökéletesítette és beteljesítette őket a keresztény kinyilatkoztatás által."*[13] Természetesen nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy itt részben az inkulturációról van szó. Hangsúlyoznunk kell, hogy nincs szó semmiféle relativizmusról, mindenképpen a kereszténység, közelebbről a katolicizmus határozza meg, hogy mi a jó, igaz és szép a megismert kultúrákban. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy az inkluzivizmus hajlamos összemosni azt, hogy egyes vallások valóban lehetnek-e az üdvösség közvetítői, vagy egyes vallások hívei, amennyiben őszintén megtartják a természeti törvényt, Isten kegyelméből és megvilágosító ereje által

üdvözülhetnek. (Mivel a második pontot vitán felül állónak tekintem, az inkluzivizmust az első értelemben használom.)

A harmadik, a hetvenes években megjelenő pluralista álláspont képviselői szerint minden egyes vallás egyenértékű út, amelyek egyetlen középpont (egyetlen hegycsúcs) felé vezetnek, a pluralizmus tehát egyértelműen relativista álláspont.[14] Meg kell jegyeznünk, hogy a pluralizmus kortárs elmélete számos esetben sajátos módon szoros kapcsolatba került az úgynevezett felszabadítási teológiával. A pluralista álláspont és a felszabadítási teológia, valamint az ortopraxis modern, New Age-hez kapcsolódó fogalmi torzulása kapcsán jegyezte meg XVI. Benedek pápa a következőket: *„Térjünk vissza azonban ahhoz, ahogy az ortopraxis szót a modern teológia használja. Itt már senki sem a rituálé teljesítésére gondol. A szó tehát teljesen új értelmet kapott, amelynek semmi köze nincs India hiteles elképzeléseihez. Egy dolog persze marad: ha az ortopraxis követelésének van értelme, és nem a kötelezettségek alól való kibújás fügefaleveleként szolgál, akkor léteznie kell olyan mindenki számára megismerhető közös praxisnak is, amely meghaladja az énközpontúságról és a Te-hez való viszonyról szóló általános fecsegést. (…) Egy dolog azonban világos: a relativista elméletek kivétel nélkül a kötelezettség-nélküliségbe torkollnak, és így magukat is feleslegessé teszik, vagy meghatároznak ugyan abszolút mércéket, amelyek a gyakorlatra vonatkoznak, és éppen ott lépnek fel abszolút igénnyel, ahol valójában semmi keresnivalójuk nincs. (…) Ahol a misztérium már nem számít, ott a politika lesz a vallás. Ez viszont éppen annak lényegével áll szemben, amit Ázsia eredetileg a vallásról gondolt.”*[15]

A fenti három álláspont a krisztológia kérdésén áll vagy bukik. Míg a radikális exkluzivizmust (ismét XVI. Benedek pápát idézve) *„ma már gyakorlatilag senki sem képviseli”*, az inkluzivizmus lényege a fentebb mondottakon túl az, hogy eredetileg valamennyi ember célja így vagy úgy, de Krisztus maga, a pluralizmus ezzel szemben gyakorlatilag kizárja a krisztológiát vizsgálódási köréből, megfosztva ezzel a kereszténységet tulajdonképpeni lényegétől. Rövid megfontolásaimban azonban nem foglalkozhatok részletesen sem az exkluzivizmussal, sem a pluralizmussal. Ne feledjük, hogy gondolatmenetünk alapja jelen esetben Cusanus műve.

„Nem árt hangsúlyoznunk, hogy mind a (…) már említett Frithjof Schuon, mind Jean Borella transzcendens egységről írnak, hangsúlyozva, hogy semmiképpen sem az időbeliségben megvalósuló, esetleg elérendő egységről van szó. (Azt sem tekinthetjük mellékesnek, hogy valamikor éppen a perennialista iskola képviselői szálltak szembe a legvehemensebben a különféle New Age mozgalmakkal, az összehasonlító vallástudomány túlkapásaival, illetve valamiféle globális vallás elképzelésével.)”

Maga Cusanus szemmel láthatólag az inkluzivizmus korai elméletét dolgozza ki, és a *Korán* magyarázata kapcsán rövid módszertani kulcsot is ad: *„Ebből látszik, hogy mindig erre kell törekednünk, hogy e könyvet, amely önáluk tekintéllyel bír, a mi saját érdekünkben értelmezzük. Mivel olyan dolgokat találunk benne, amelyek bennünket szolgálnak. Azon más dolgokat pedig, amelyek szemben állnak velünk, az előbbiek segítségével magyarázzuk.”*[16] A szerző itt (csakúgy, mint *A hit békéjé*ben) a *Korán* keresztény interpretációjának lehetőségét tartja szem előtt, a célból, hogy trinitológiai és krisztológiai érvelésen keresztül békés párbeszédet kezdjen a muszlimokkal, nem titkolva a missziós célt sem.[17] Ugyanakkor, amint arra Bakos Gergely és a Conrad–Borella szerzőpáros is felhívja a figyelmet, az mindenképpen újdon-

ság a középkori katolicizmus és az iszlám viszonyához képest, hogy Cusanus nem puszta szektának tekinti az iszlámot, hanem vallásnak.[18] Morimichi Watanabéval egyetértve, mégis aligha beszélhetünk Cusanus esetében a relativizmus korai megjelenéséről.

Egy másik lehetséges összefüggés, amelyben Cusanus művét elhelyezhetjük, a perennialista iskola vallásértelmezése és a vallások transzcendens egysége. Nem árt hangsúlyoznunk, hogy mind a jegyzetben már említett Frithjof Schuon, mind Jean Borella transzcendens egységről írnak, hangsúlyozva, hogy semmiképpen sem az időbeliségben megvalósuló, esetleg elérendő egységről van szó. (Azt sem tekinthetjük mellékesnek, hogy valamikor éppen a perennialista iskola képviselői szálltak szembe a legvehemensebben a különféle New Age mozgalmakkal, az összehasonlító vallástudomány túlkapásaival, illetve valamiféle globális vallás elképzelésével.) A *hit békéjének* kulcsmondata, amit a Kvinteszszencia Kiadó is a szöveg mottójául választott, a következő: *„una religio in rituum diversitate"* (egy vallás különféle rítusokban). Itt tehát – ami a terminológiát illeti – sokkal inkább a vallások transzcendens egységéről kell beszélnünk, mint rituális specifikumaikról. Érdekes és szorosan kapcsolódik a felvetett problémához, hogy Cusanus Wilhelm Schmidtet[19] mintegy négyszázötven évvel megelőzve a következőképpen szól az „ősmonoteizmusról", az istenség és az istenek kapcsolatáról: *„Ige: »Mindazok, akik valaha is több istent tiszteltek, föltételezték az istenséget. Ezt tisztelték ugyanis az istenekben, mint akik mind ugyanebben részesednek. Hiszen amint a fehérség létezése nélkül nincsen fehér, az istenség létezése nélkül nincsenek istenek. Az istenek tisztelete tehát az istenségről tanúskodik. S aki több istenről beszél, egyúttal azt is mondja, hogy létezik egy princípium, amely minden princípiumot megelőz. Ugyanúgy, mint amikor valaki több szentről beszél, elfogadja, hogy létezik egy szentek szentje, akiben részesedve szent minden más többi. Eddig soha nem volt olyan ostoba nép, aki úgy hinne több istenben, hogy azt gondolná, azok mindegyike első ok, princípium, vagy a világegyetem teremtője.«"*[20] Cusanus az I. számú *(In principio erat verbum* – Kezdetben vala az Ige) *sermójának*[21] első részében is kitüntetett helyen foglalkozik a különböző (héber, görög, latin, tatár, arab stb.) istennevekkel, elsősorban a negatív teológia hagyományára építve.

„(…) eredetileg valamennyi ember célja így vagy úgy, de Krisztus maga".

A vallások transzcendens egységének kérdéséhez visszatérve, egy szinte ismeretlen osztályozást szeretnék idézni: *„A tradicionális szinopszis fokozatai a következők: 1.* singularis-positionalis *metafizikai tradicionális szinopszis, 2.* universalis *metafizikai tradicionális szinopszis, 3.* integralis *metafizikai tradicionális szinopszis. Mindhárom szinopszis a Tradíció teljességére irányul. Az első egy kiemelt Hagyomány pozíciójából valósítja meg a teljes szinopszist, a második a Hagyományok összességéből, a harmadik a Tradíciók egyetemességének integrális esszencialitásából."*[22] Az egyessel jelölt *singularis-positionalis* szinopszis – noha bővebb kifejtését nem ismerjük – úgy tűnik, bizonyos értelemben megfeleltethető a Cusanus és mások által is vallott inkluzivizmusnak, amelyben a kiemelt Hagyomány a kereszténység, közelebbről a katolicizmus valósága, a teljes szinopszis pedig ennek szempontjából valósul meg, oly módon, ahogy arra a fentiek során idézett XII. Piusz pápa is utalt.

MONASZTIKUS VÁLASZOK A FELTETT KÉRDÉSEKRE

A vallásközi párbeszéd értékes, figyelemre méltó területe a monasztikus vallásközi párbeszédnek *(Monastic Interreligious Dialogue)*[23] nevezett

jelenség. Olyan neves – bár sokszor viták kereszttüzében álló – szerzetesek, klerikusok nevével találkozhatunk itt, mint Thomas Merton, Henri Le Saux (Abhishiktananda), Raimon Panikkar, vagy az éppen boldoggá avatásukra váró tibhirine-i szerzetesek, hogy csak a katolikus oldalt említsük.

A monasztikus párbeszéd alapja a vallásos tapasztalat és az ortopraxis. Természetesen nemcsak a XVI. Benedek által is kritizált, elsősorban etikai, hanem rituális értelemben is. Raimon Panikkar hívja fel a figyelmet arra, hogy pontosan mit kell elsősorban szem előtt tartani egy ilyen dialógus során: *„Ne éljünk se fölszínes eklekticizmussal, se agyafúrt dialektikával! Ne feledjük, az a »Dialógus«, amelyről oly sokat beszélünk, nem csak »dialógust« jelent, hanem* »dia ton logont«: *a logoszon való áthatolást, annak meghaladását (de nem megfeledkezést róla). Bármely olyan keresztény szerzetesnek, aki elmélkedett a Szentháromságon, képesnek kell lennie arra, hogy megkülönböztesse a Logoszt a Pneumától anélkül, hogy elválasztaná őket egymástól."*[24]

Meggyőződésem, hogy Cusanus művét nem lehet elég komolyan venni, különösen korunkban.

✣

A fenti megjegyzések csak személyes megfontolásokként értendőek egy olyan kérdéskörhöz, amely a szerző számára központi jelentőségű, és – lezáratlansága folytán – bizonyosan az is marad még jó darabig.

„Az emberek Isten képére vannak alkotva, s ezért ellenállhatatlan erő vonzza őket a Teremtő felé. Nehéz nem imádnunk őt. Óhatatlanul vágyakozunk a Jóságra és a Szeretetre. Világosságra és egységre vagyunk teremtve. Az emberek minden korban és mindenütt megtapasztalják Isten vonzerejét, és ki merem mondani, hogy mindenki imádja, még akkor is, ha olykor ellen-Istennek vagy valami egyébnek nevezik. A különböző vallásokat követő szemlélődők egyszerűen csak tisztábban érzékelik az isteni valóságot, s Isten arra hívja őket, hogy nagyobb figyelmet szenteljenek neki. Mindannyian a testvéreink."[25]

Jegyzetek

[1] Nicolaus Cusanus: *De pace fidei. A hit békéjéről. Latin és magyar nyelvű kiadás*. Ford. Németh Bálint. Debrecen, 2016, Kvintesszencia Kiadó. Nicolaus Cusanus: *De pace fidei. A vallásbékéről*. Ford. Dévény István. Budapest, 2016, L'Harmattan Kiadó. Nicolaus Cusanus: *A hit békéje*. Ford. és jegyz. Bakos Gergely OSB. Budapest, 2017, Szent István Társulat /Fides et ratio. A vallásbölcselet kiskönyvtára 8/.

[2] Az öröm akkor is őszinte, ha komoly különbségeket találunk, amennyiben az egyes fordításokat/kiadásokat alaposan szemügyre vesszük.

[3] Nem árt emlékeztetni két másik Cusanus-kötetre, amelyek rendelkezésre állnak magyarul: Nicolaus Cusanus: *A tudós tudatlanság*. Ford. Erdő Péter. H. é. n., Paulus Hungarus – Kairosz. Valamint Nicolaus Cusanus: *De Deo abscondito. A rejtett Istenről*. Ford. Alácsi Ervin János. H. n., 2008, Kairosz Kiadó. (Az utóbbiban három rövidebb traktátus található.)

[4] A népek, nemzetek legkiválóbbjait az élükre helyezett angyalok vezetik el a mennyei tanácskozásra. A *„népek angyalai"* értelmezéséhez elsősorban a patrisztikában vö. Jean Daniélou: *Az angyalok és küldetésük az egyházatyák szerint*. Ford. Nádasi Alfonz OSB. Budapest, 2015, Jel Kiadó. Különösen: Az angyalok és a kozmikus vallás. Uo. 29–41. o.

[5] Bakos Gergely OSB: Bevezetés *A hit békéjé*hez. In Nicolaus Cusanus: *A hit békéje*. Id. kiad. 165–191. o.

[6] André Conrad – Jean Borella: A kinyilatkoztatások transzcendens egysége Nicolaus Cusanus szerint. Ford. Umenhoffer István. In Nicolaus Cusanus: *De pace fidei. A hit békéjéről*. Id. kiad. 5–23. o.

[7] Cusanus életművébe való általános bevezetőként a következő kötetet ajánlom: Morimichi Watanabe: *Nicholas of Cusa. A Companion to his Life and his Times*. Szerk. Gerald Christianson – Thomas M. Izbicki. Farnham (Surrey, England), 2011, Ashgate.

[8] El kell ismerni ugyanakkor, hogy néhol kétszer kap jegyzetet ugyanaz a kifejezés, teológiai kérdés stb. Ez, ha nem is jelentősen, de megnöveli a jegyzetapparátust, ami rontja a fő szöveg dominanciáját.

[9] Bakos: i. m. 185. o.

[10] Nem szorosan Cusanus művéhez kapcsolódik, de vallásfenomenológiai szempontból a vallásközi párbeszédhez vö. Jacques Waardenburg: Christians, Muslims, Jews, and Their Religions. *Islam and Christian–Muslim Relations* (Birmingham) 15. évf. (2004) 1. sz. 13–33. o.

[11] Vö. Frithjof Schuon: *A vallások transzcendens egysége*. Ford. Bencze Tamás – Dávid Andrea – Nagy Csaba. Debrecen, 2005, Kvintesszencia Kiadó. Valamint a már említett Conrad és Borella által írt előszót.

[12] Vö. Patsch Ferenc SJ: Karl Rahner és a nem keresztény vallások. *Vigilia* (Budapest) 71. évf. (2006) 11. sz. 822–833. o. Uő: Fordulat a vallásokhoz fűződő viszonyban. *Vigilia* (Budapest) 80. évf. (2015) 9. sz. 661–669. o. Uő: A vallások mint Krisztus kegyelmének struktúrái. *Sapientiana* (Budapest) 2. évf. (2009) 1. sz. 42–64. o. Kránitz Mihály: A vallások teológiai értékelése. *Vigilia* (Budapest) 71. évf. (2006) 11. sz. 812–821. o. Lásd továbbá a *Vigilia* aktuális (2018/2), témával foglalkozó számát.

[13] XII. Piusz: Evangelii præcones. In *Acta Apostolicæ Sedis* (Róma) 43. évf. (1951) 2. sorozat 18. sz. Az 521. oldaltól.

[14] Noha a pluralizmus előszeretettel operál a perennialista szerzők által is sokszor idézett képekkel (hegycsúcs, a vakok és az elefánt stb.) a két álláspont határozottan külön kezelendő.

[15] Joseph Ratzinger (XVI. Benedek): *Hit, igazság, tolerancia. A kereszténység és a világvallások*. Ford. Sallai Gábor. Pécs, 2014, Jövőegyetem könyvek, a 95. oldaltól.

[16] Nicolaus Cusanus levele Johannes de Segobiának. In Nicolaus Cusanus: *A hit békéje*. Id. kiad. 156. o.

[17] Cusanus és az iszlám kapcsolatáról lásd *Nicholas of Cusa and Islam. Polemic and Dialogue in the Late Middle Ages*. Szerk. Ian Christopher Levy – Rita George-Tvrtković – Donald Duclow. Leiden–Boston, 2014, Brill. Valamint: *Ramon Lull und Nikolaus von Kues. Eine Begegnung im Zeichen der Toleranz. Raimundo Lullo e Niccolò Cusano. Un incontro nel segno della tolleranza*. Szerk. Ermenegildo Bidese – Alexander Fidora – Paul Renner. Turnhout, 2005, Brepols.

[18] Amint arra Conrad és Borella is utal, a kereszténységet megelőző vallásokat a katolicizmus előkészítő fázisnak, torzult, töredékes bevezető fázisoknak tekintette önmagához képest. Részben ezért vetett és vet fel mind a mai napig nehéz kérdéseket az iszlám (mint a kereszténységet követően megjelenő vallás) és a kereszténység kapcsolatának, dialógusának problémája.

[19] Wilhelm Schmidt: *Der Ursprung der Gottesidee. Eine historisch-kritische und positive Studie*. 12 kötet. Münster, 1912–1955, Aschendorff.

[20] *De pace fidei* VI. 17. Nicolaus Cusanus: *A hit békéje*. Id. kiad. Az 50. oldaltól.

[21] http://www.cusanus-portal.de/content/werke.php?id=Sermo_I_1. (Utoljára megtekintve: 2018. január 8.)

[22] László András: Különböző kézirattöredékekből. In *Láthatatlan rezgéseim tánca minden. A hetvenéves László András köszöntése*. Szerk. Horváth Róbert – Murányi Tibor. Budapest, 2012, Aktémosyné, 49. o.

[23] Lásd Pierre-François de Béthune OSB: Monastic Inter-Religious Dialogue. In *The Wiley-Blackwell Companion to Inter-Religious Dialogue*. Szerk. Catherine Cornille. Chichester (UK), 2013, John Wiley & Sons Ltd, 34–50. o. Valamint Fabrice Blée: *The Third Desert. The Story of Monastic Interreligious Dialogue*. Ford. William Skudlarek – Mary Grady. Collegeville (Minnesota), 2011, Liturgical Press.

[24] Raimon Panikkar: Az új szerzetes. Ford. Bakos Gergely. *Pannonhalmi Szemle* (Pannonhalma) 17. évf. (2009) 4. sz. 127–131. o.

[25] *A csend útján. Karthauzi szerzetesek a belső életről*. Szerk. és ford. Görföl Tibor. H. n. 2017, Ursus Libris, 49. o.